

You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice

Title: Historyczny wymiar encykliki "Ut unum sint" Jana Pawła II w dialogu ekumenicznym

Author: Aleksander Skrzyś

Citation style: Skrzyś Aleksander. (2019). Historyczny wymiar encykliki "Ut unum sint" Jana Pawła II w dialogu ekumenicznym. "Studia Pastoralne" (Nr 15 (2019), s. 137-151).

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Aleksander Skrzyś
Uniwersytet Śląski
Wydział Teologiczny

HISTORYCZNY WYMIAR ENCYKLIKI *UT UNUM SINT* JANA PAWŁA II W DIALOGU EKUMENICZNYM

WPROWADZENIE

Termin „ekumenizm” posiada etymologię pochodzenia greckiego (pochodzi od rzeczownika *oikoumene*), a jego pierwotny zakres znaczeniowy obejmował ziemię zamieszkaną przez ludność z kręgu kultury helleńskiej. Następnie używano go dla określenia terytoriów, na których obowiązywała *pax romana*¹. W czasach rzymskiej dominacji nad obszarem Bliskiego Wschodu mianem tym zaczęto określać *Imperium Romanum*, rozumiane jako rozwijającą się pod patronatem cesarzy rzymskich kolebkę kultury greckiej. Poza świeckim znaczeniem słowu *oikoumene* nadano także sens religijny. W zjednoczeniu ma swą kulminację posłannictwo Jezusa (Mt 24,14). W literaturze biblijnej (Łk, Dz, Hbr) używano tego terminu również w znaczeniu geograficznym. W epoce pisarzy wczesnochrześcijańskich określano nim głoszenie Ewangelii w całym ówczesnym świecie. Od IV wieku przymiotnik *oikoumenikos* bywał używany w trojakim znaczeniu. W zależności od kontekstu mógł odnosić się do powszechnego porządku religijnego, pokoju w znaczeniu międzyreligijnym lub opisywać charakter synodu czy soboru (ze wskazaniem na jego powszechność)². Chrześcijaństwo zaczęło używać przymiotnika *oikoumenikos* dla określenia przynależności do Kościoła rozumianego jako całość. W epoce nowożytnej termin ten

¹ J. Bosch Navarro, *Ekumenizm. Mały słownik*, Warszawa 2007.

² Mianem tym w historii Kościoła określa się sobory zwoływane w pierwszym 1000-leciu chrześcijaństwa.

stopniowo wychodził z użycia, choć pod wpływem pietyzmu, na terenach zdominowanych przez chrześcijaństwo ewangelickie zawężone do Kościołów krajowych, zyskał nowe znaczenie. Opisywano za jego pomocą rzeczywistość Kościoła jako struktury ogólnościowej, istniejącej ponad granicami administracyjnymi i podziałami konfesyjnymi³. Niespełna dwieście lat później przymiotnik *oikoumenikos* pojawił się w kontekście powstania Czerwonego Krzyża⁴. Współczesny sens przywrócił mu Natan Söderblom⁵, określając tym mianem fundamentalną jedność Kościołów chrześcijańskich, traktowanych jako całość⁶. Aktualnie pojęcie „ekumenia” jest stosowane dla określenia dwóch wzajemnie przenikających się wymiarów rzeczywistości eklezjalnej. Są nimi: wymiar uniwersalno-misyjny o zasięgu globalnym oraz wymiar zjednoczeniowy w łonie Kościołów chrześcijańskich. Pierwszy, charakterystyczny dla wyznań ewangelickich, jest utożsamiany z relacjami pomiędzy Kościołami w Europie i Ameryce Północnej a młodymi Kościołami misyjnymi. Drugi identyfikowany jest z ruchem zjednoczeniowym w Kościele rzymskokatolickim. Szczególnego znaczenia nabral on po Soborze Watykańskim II⁷.

EKUMENICZNY PONTYFIKAT JANA PAWŁA II

Ojcowie soborowi *Vaticanum II*, uchwalając tekst Dekretu o ekumenizmie *Unitatis redintegratio*⁸, nadali nowy sens dążeniom zjednoczeniowym podejmowanym przez Kościół rzymskokatolicki. Ekumenizm stał się również jednym z tematów przewodnich pontyfikatów papieży posoborowych: Pawła VI, Jana Pawła I, Jana Pawła II, Benedykta XVI i Franciszka. Wszyscy oni dali się poznać jako orędownicy działań na rzecz przywrócenia pełnej widzialnej jedności w kręgu konfesji chrześcijańskich.

Szczególne miejsce wśród wymienionych papieży zajmuje Jan Paweł II, który ekumenizm uczynił priorytetem swojego pontyfikatu. Ciągłe podejmowanie wielu niemających precedensu w historii Kościoła działań we wszystkich wymiarach ekumenii traktował on jako wypełnienie deklaracji złożonej już w pierwszym orędziu, które wygłosił w dniu 17 października 1978 r. w Kaplicy Sykstyńskiej,

³ Autorem takiej koncepcji rzeczywistości ekumenicznej był hrabia Nikolaus von Zinzendorf (1700–1760), niemiecki teolog ewangelicki, przywódca ruchu pietystycznego w Saksonii.

⁴ Jean Henri Dunant (1828–1910), pierwszy laureat Pokojowej Nagrody Nobla, założyciel Czerwonego Krzyża, definiując ideały nowej organizacji, w perspektywie ekumenicznej dostrzegł konieczność zjednoczenia w miłości chrześcijan wszystkich denominacji pod hasłem posługi bliźniemu ku chwale Boga.

⁵ Żyjący w latach 1866–1931 luterkański teolog i religioznawca, arcybiskup Uppsali i laureat Pokojowej Nagrody Nobla, organizator konferencji *Universal Christian Conference on Life and Work* (Sztokholm, 1925), w której uczestniczyli delegaci anglikańscy, protestanccy i prawosławni.

⁶ A. Skowronek, *Próba określenia ekumenizmu*, w: *Ku chrześcijaństwu jutra. Wprowadzenie do ekumenizmu*, red. W. Hryniewicz, J.S. Gajek, S.J. Koza, Lublin 1996, s. 29.

⁷ T. Bielecki, *Synopsa tekstów Soboru Watykańskiego II*, Poznań–Warszawa 1970, s. 290-294.

⁸ Przybył M. (red.), *Dekret o ekumenizmie Unitatis redintegratio* [dalej: DE], w: *Sobór Watykański II, Konstytucje, dekrety, deklaracje* (tekst łacińsko-polski, nowe tłumaczenie), Poznań 2008, s. 302-333.

bezpośrednio po zakończeniu konklawe. Powiedział wtedy: „[...] Nie godzi się Nam na tym miejscu zapomnieć o Braciach należących do innych Kościołów i do innych Wspólnot chrześcijańskich. Sprawa ekumenizmu jest tak ważna [...], że [...] nie wolno nam o niej milczeć. Ileż to razy rozmyślaliśmy o ostatniej woli Chrystusa, który prosił Ojca o dar jedności dla swoich uczniów. [...]. Toteż chcemy [...] popierać to, co sprzyja usuwaniu przeszkód, [...] by wspólnym wysiłkiem udało się wreszcie doprowadzić do doskonałej jedności[...]”⁹. Tematykę ekumenizmu na płaszczyźnie doktrynalnej Papież podejmował w ośmiu encyklikach¹⁰, trzech konstytucjach apostolskich, jedenastu adhortacjach apostolskich, ośmiu listach apostolskich, a także w wielu orędziach, przemówieniach, homiliach i katechezach¹¹. Zaangażowaniu ekumenicznemu dawał także wyraz poprzez działania podejmowane na płaszczyźnie praktycznej, takie jak: liczne spotkania z przywódcami religijnymi Kościołów chrześcijańskich, przekazanie klasztoru św. Teodora na Palatynie greckiej wspólnocie prawosławnej, częste pielgrzymki ekumeniczne czy międzywyznaniowe sympozja¹². Do inicjatyw Papieża w wymiarze duchowym ekumenii należy zaliczyć obchody Wielkiego Jubileuszu Roku 2000, organizację Międzynarodowego Dnia Modlitw o Pokój w Asyżu czy uroczyste nieszpory ekumeniczne z okazji 40. rocznicy ogłoszenia Dekretu o ekumenizmie *Unitatis redintegratio*¹³. Jako pierwszy następca św. Piotra modlił się w kościele protestanckim, w synagodze i w meczecie¹⁴. Cały, trwający ponad dwadzieścia sześć lat, pontyfikat tego papieża naznaczony był stałą troską o przywrócenie pełnej widzialnej jedności w kręgu wyznań chrześcijańskich.

Nie można pominąć faktu, że Jan Paweł II jest autorem pierwszej na przestrzeni dwóch tysięcy lat historii Kościoła rzymskokatolickiego wypowiedzi następcy biskupa Rzymu w formie encykliki w całości poświęconej problematyce ekumenicznej.

ENCYKLIKA JANA PAWŁA II O DZIAŁALNOŚCI EKUMENICZNEJ UT UNUM SINT

Encyklika, podpisana 25 maja, a opublikowana 30 maja 1995 roku, jest dwunastą spośród czternastu napisanych przez tego papieża encyklik. Tytuł, zgodnie

⁹ Z. Glaeser, *Ekumenizm w nauczaniu papieży po Soborze Watykańskim II*, Kamień Śląski–Opole 2017, s.482.

¹⁰ *Redemptor hominis, Dives in misericordia, Slavorum apostoli, Dominum et vivificantem, Redemptoris Mater, Redemptoris missio, Ut unum sint i Ecclesia de Eucharistia.*

¹¹ Z. Glaeser, *Ekumenizm w nauczaniu papieży...*, s. 329-844.

¹² J. Budniak, *Ekumenizm jutra na przykładzie Śląska Cieszyńskiego. Studium historyczno-pastoralne*, Katowice 2002, s. 46-59.

¹³ Z. Kijas, *Ekumenizm*, w: *Jan Paweł II. Encyklopedia dialogu i ekumenizmu*, red. E. Sakowicz, Radom 2006, s. 172-186.

¹⁴ K. Karski, *Od Edynburga do Porto Alegre*, Warszawa 2007, s. 229.

z tradycją pochodzący od pierwszych słów tekstu łacińskiego, brzmi: *Ut unum sint*¹⁵ i stanowi powtórzenie Chrystusowego wezwania do powszechnej jedności w Kościele (J 17,21).

Tekst encykliki składa się ze stu trzech artykułów zebranych w trzech rozdziałach i w adhortacji. Pierwszy rozdział Papież zatytułował: „Zaangażowanie ekumeniczne Kościoła katolickiego”, rozdział drugi nosi tytuł: „Owoce dialogu”, a pytanie *Quanta est nobis via?* („Jaka jest nasza droga?”) stanowi tytuł trzeciego rozdziału dokumentu. Uniwersalne przesłanie encykliki, skierowanej do wszystkich, którym leży na sercu dialog między religiami, zdaje się potwierdzać papieskie wskazanie (za Soborem Watykańskim II) na konieczność podjęcia odpowiedzialności, spoczywającej na całym Kościele, za postęp dialogu zjednoczeniowego. Dokument rozpoczyna przypomnienie, że fundament ekumenizmu stanowi Chrystusowe wezwanie do jedności, wypowiedziane w modlitwie do Ojca na dzień przed męką i obligujące wszystkich ochrzczonych do podejmowania odpowiedzialności za dążenia zjednoczeniowe oraz do przeciwdziałania wszelkim podziałom, jako sprzecznym z wolą Jezusa.

„Zaangażowanie ekumeniczne Kościoła katolickiego”

Powołując się na cytat z księgi proroka Ezechiela, Papież ukazuje odwieczną wolę Boga, aby zebrać w jedno swój rozproszony lud (Ez 37,16-28). Święty Jan w jedenastym rozdziale Ewangelii (J 11,51-52) i św. Paweł w Liście do Efezjan (Ef 2,14.16) piszą, że sens męki Pańskiej i ofiary krzyża odczytywać należy również przez pryzmat woli Ojca, aby zgromadzić rozproszone dzieci w jedno (UUS 5). Modlitwa arcykapłańska Chrystusa, podkreślając jedność woli Syna z wolą Ojca, swój punkt kulminacyjny znajduje w wezwaniu do jedności (J 17,21). Encyklika swą treścią nawiązuje do nauki *Vaticanum II* na temat ruchu ekumenicznego i wizji Kościoła, a w szczególności do trzech dokumentów: do Dekretu o ekumenizmie *Unitatis redintegratio*¹⁶, do Konstytucji dogmatycznej o Kościele *Lumen gentium*¹⁷ oraz do Deklaracji o wolności religijnej *Dignitatis humanae*¹⁸. Jednocześnie jest ona ukierunkowana w sposób wyraźny ku przyszłości, ku Jubileuszowi Roku 2000, jako zobowiązującej wiernych pamiętce wcielenia Logosu. Nawiązując do wybitnie ekumenicznej orientacji Jana XXIII, Jan Paweł II przytacza jego słowa o tym, że wewnątrz wielkiej chrześcijańskiej rodziny mocniejsze jest to, co nas łączy, niż to, co nas dzieli.

W pierwszej części encykliki, oprócz retrospektywnego spojrzenia na dotychczasową drogę, jaką przeszedł ruch ekumeniczny, Papież – komentując szeroko dokumenty soborowe – przedstawia też swoje nowe przemyślenia o charakterze

¹⁵ Jan Paweł II, Encyklika *Ut unum sint* [dalej: UUS], (25.05.1995).

¹⁶ Dekret o ekumenizmie został zatwierdzony przez Pawła VI w dniu 21.11.1964.

¹⁷ Konstytucja dogmatyczna o Kościele została zatwierdzona przez Pawła VI w dniu 21.11.1964.

¹⁸ Deklaracja o wolności religijnej została zatwierdzona przez Pawła VI w dniu 07.12.1965.

doktrynalnym, które wskazują ruchowi zjednoczeniowemu w Kościele perspektywę działania na przyszłość.

Następca św. Piotra daje wyraz świadomości faktu, że istniejący grzech podziału w łonie chrześcijaństwa nosi znamiona winy leżącej po każdej ze stron, zaś jedynie dzięki łasce Bożej ocalały elementy konstytutywne Kościoła Chrystusowego, w tym więzy komunii łączące go z innymi Kościołami i Wspólnotami chrześcijańskimi, w których także istnieją pierwiastki uświęcenia i prawdy, uobecniające w nich jedyny Kościół Chrystusowy (UUS 11).

Zaangażowanie w wysiłki zjednoczeniowe rodzi się w sercu i duszy człowieka pod wpływem światła Ducha Świętego. Prawdziwie uznaje on w Bogu Ojca, w Chrystusie Pana i Zbawiciela, a w innych chrześcijanach braci w wierze¹⁹. Ten moment jest kluczowy, a wraz z modlitwą stanowi podstawę przyszłych działań, odąd rozumianych jako nakaz pobudzonego wiarą i ukierunkowanego miłością sumienia. Aby mógł zaistnieć prawdziwy dialog, wcześniej musi dojść w sercu ludzkim do wewnętrznej przemiany, do nawrócenia, którego efektem stanie się wzajemna, oparta na wspólnej modlitwie, miłość osób uczestniczących w dialogu²⁰. Wielką wagę przykładać należy do nawrócenia serca, świętości życia oraz do prywatnych i wspólnotowych modlitw (UUS 15). Nawrócenie serca jest możliwe tylko dzięki miłości skierowanej zarówno do Boga, jak i do braci. Ta miłość, stanowiąca źródło procesu zjednoczeniowego, w najpełniejszy sposób może wyrażać się we wspólnej modlitwie. Sobór Watykański II definiuje tę modlitwę jako „dużę całego ruchu ekumenicznego”²¹. Wyjątkowe znaczenie ma wspólna modlitwa chrześcijan zanoszona do Boga nie tylko w intencji jedności. Sam fakt zawiązania wspólnoty modlitewnej sprawia, że Jezus Chrystus uobecnia się pośród modlących się, w myśl słów zapisanych przez św. Mateusza: „[...] gdzie są dwaj albo trzej zebrani w imię moje, tam Ja jestem pośród nich” (Mt 18,20). Papież uważa, że gromadząc się na wspólnej modlitwie, możemy pogłębiać własną świadomość dysproporcji wynikającej z faktu, że w rzeczywistości tak niewiele nas dzieli, w porównaniu z bogactwem tego, co nas łączy (UUS 21-22). W tym kontekście szczególnego znaczenia nabiera inicjatywa, jaką jest organizowany corocznie, również w Polsce, od ponad stu lat Tydzień Modlitw o Jedność Chrześcijan²². Modlitwa jest warunkiem koniecznym wewnętrznej przemiany serca człowieka, który stanowi podstawę jego nawrócenia. Jedynie człowiek, który doświadczył osobistego nawrócenia, jest zdolny do szczerego poszukiwania jedności i do podjęcia dialogu zmierzającego do usunięcia dzielących różnic na rzecz dążenia do

¹⁹ A. Nossol, *Perspektywy działań ekumenicznych na trzecie tysiąclecie*, w: *Pojednajcie się... Materiały z sesji naukowej: „Pastoralny i społeczno-kulturowy wymiar ekumenizmu na Śląsku Cieszyńskim”*, red. J. Budniak, H. Rusek, Cieszyn 2000, s. 136.

²⁰ P. Jaskóła, *Duchowość ekumeniczna w świetle „Ut unum sint”*, w: *Pojednanie drogą Kościoła. Dziesięciolecie encykliki „Ut unum sint”*, red. J. Budniak, Katowice 2006, s. 40.

²¹ DE 8.

²² J. Budniak, *Duchowe aspekty polskiej ekumenii*, w: *Encyklopedia ekumenizmu w Polsce (1964–2004)*, red. J. Budniak, Z. Glaeser, T. Kałużny, Z. Kijas, Kraków 2016, s. 63-76.

osiągnięcia jedności. Troska o jedność powinna być obecna w modlitwach każdego chrześcijanina, co wynika ze świadomości jego zadań we wspólnocie Kościoła. Papież wskazuje na ofiarę z własnego życia złożoną Ojcu przez Syna w Duchu Świętym jako na fundament każdej modlitwy (UUS 27). Dlatego też wzorcem dla każdej modlitwy człowieka jest modlitwa Jezusa do Ojca.

Owoce modlitwy jest także zakorzeniona w ludzkiej naturze i w godności człowieka postawa otwartości na dialog, która zakłada bezinteresowny dar z siebie dla drugiej osoby. Sytuacja ta dotyczy zarówno jednostek, jak i całych wspólnot ludzkich (UUS 28). Zgodnie z wizją personalizmu chrześcijańskiego postawa ta warunkuje samospełnienie się osoby ludzkiej. Z tych przesłanek należy wywnioskować, że wyrosła jako owoc wewnętrznego nawrócenia postawa dialogiczna, wzmacniana modlitwą, zakładająca dar z siebie dla bliźniego, stanowi nie tylko rys charakterystyczny natury człowieka, lecz także warunkuje jego rozwój osobisty. W tym znaczeniu dialog stanowi nie tylko wymianę myśli, lecz również jest swego rodzaju wymianą darów (UUS 28). Papież konkluduje, że Kościół, jako wspólnota Bosko-ludzka, potrzebuje dialogu dla ciągłego ubogacającego go rozwoju. Pierwszym przejawem gotowości do prowadzenia dialogu powinno być wzajemne zaufanie, którego wyrazem jest dostrzeżenie woli pojednania u rozmówców. Taki gest ułatwi sam dialog i uczyni go narzędziem przybliżenia do jedności (UUS 29). W tym kontekście dobrym przykładem jest postawa przedstawicieli Kościołów i Wspólnot chrześcijańskich, z episkopatem katolickim włącznie, podczas Soboru Watykańskiego II (UUS 30).

Powszechny obowiązek ewangelizacji oraz usilnego dążenia do osiągnięcia pełni wspólnoty i jedności w Kościele jest udziałem wszystkich wiernych włączonych przez chrzest w Mistyczne Ciało Chrystusa, bowiem wszelkie podziały stanowią szkodliwe dla ewangelizacji zgorzenie dla świata. Podjęcie tej odpowiedzialności i świadomość konieczności przywrócenia jedności warunkują działania jednostek i Wspólnot na polu ekumenizmu. Wysiłki zjednoczeniowe wymagają zaangażowania wszystkich Kościołów lokalnych w poszukiwanie dróg i metod pomocnych w osiągnięciu jedności. Dotyczy to Kościołów i Wspólnot z całego kręgu konfesji chrześcijańskich (UUS 31-32).

W ocenie Papieża dialog ekumeniczny czyni wzajemną modlitwę bardziej dojrzałą, ponieważ jest on także formą rachunku sumienia. Chrystus, odkupiwszy wszystkie grzechy całego świata, zadośćuczynił również za grzech podziału Kościoła. Świadomość własnych win i potrzeby nawrócenia może nam umożliwić przezwyciężenie podziałów i powtórne zjednoczenie (UUS 34). Dążenie do przywrócenia pełnej komunii między chrześcijanami musi opierać się na umiłowaniu prawdy, aby zdołało pokonać wszelkie przeciwności natury teologicznej, psychologicznej, kulturowej i społecznej, na które będzie napotykać, usuwając istniejące różnice (UUS 36). Pomocne może okazać się wzajemne dogłębne poznanie kwestii doktrynalnych, charakterystycznych dla wyznań partnerów dialogu. W dążeniu do przyjęcia całej prawdy Jan Paweł II zaleca unikać redukcjonizmów i łatwych

uzgodnień, uzasadniając swoje stanowisko tym, że osiągnięcie pełnej komunii będzie możliwe jedynie w wyniku przyjęcia całej prawdy, „w którą Duch Święty wprowadza uczniów Chrystusa”.

Wysiłki ekumeniczne, oprócz wymiaru duchowego i wymiaru doktrynalnego, mają też wymiar praktyczny. Sprowadza się on do konieczności podejmowania współpracy praktycznej obejmującej wszystkie istotne sfery życia, takie jak: duszpasterstwo, kultura, kwestie społeczne, dawanie świadectwa o Chrystusie i Ewangelii w świecie. Tego rodzaju wspólne działania, poprzez umożliwienie lepszego poznania się i podjęcia wzajemnych prób zrozumienia istniejących różnic, prowadzą w konsekwencji do jedności wiary (UUS 40).

Podsumowując pierwszy rozdział encykliki, należy zauważyć, że jego treść uświadamia czytelnikowi wagę głównych tematów ekumenicznych poruszanych przez Sobór Watykański II. Relekturę treści nauczania soborowego Jan Paweł II oparł na dwóch głównych twierdzeniach. Pierwsze zakłada, że wolą Boga jest jedność chrześcijan. Utożsamiając wolę Syna z wolą Ojca, odczytuje modlitwę arcykapłańską Jezusa w wymiarze ekumenicznym. Druga teza przewiduje natomiast, że owa jedność musi polegać na widzialnej wspólnotcie wiary i sakramentów oraz na życiu wspólnotowym pod przewodnictwem wyświęconych kapłanów. Taka jedność, zdaniem następcy św. Piotra, jest darowana Kościołowi przez Ducha Świętego²³.

„Owoce dialogu”

Druga część encykliki zawiera analizę rezultatów działalności ruchu zjednoczeniowego na przestrzeni trzydziestu lat, jakie upłynęły od zakończenia *Vaticanium II*. Docenia lepsze rozumienie braterstwa przez chrześcijan (UUS 41-42), zauważa coraz częstsze wspólne wystąpienia chrześcijańskich przywódców religijnych oraz interkonfesyjną współpracę w dziedzinie interpretacji słowa Bożego. Katolicka odnowa liturgii stała się inspiracją do podjęcia podobnych reform przez inne Wspólnoty wyznaniowe (UUS 43-46). Za kluczową dla wysiłków zjednoczeniowych uznaje się wagę, jaką przyznają katolicy świadectwom innych chrześcijan o Bogu i o Chrystusie. Równie budujący jest wzrost *communio* pomiędzy wyznaniem chrześcijańskimi, uzyskany dzięki odkryciu fundamentalnego znaczenia wspólnoty modlitewnej wszystkich ochrzczonych braci. Papież docenia wzrost indywidualnej świadomości ekumenicznej u wielu chrześcijan, stanowiący efekt wewnętrznej konwersji (UUS 47-49).

Za znaczące osiągnięcie w obszarze doktrynalnym działań zjednoczeniowych należy uznać powstanie Międzynarodowej Komisji Mieszanej ds. Dialogu Teologicznego między Kościołem Katolickim a Kościołem Prawosławnym. Efektem

²³ W. Henn, *Ut Unum Sint and Catholic Involvement in Ecumenism*, „The Ecumenical Review”, 2000, vol. 52, Issue 4, s. 236.

prac komisji była deklaracja o wspólnym wyznawaniu wiary w tajemnicę Kościoła oraz więzi między wiarą a sakramentami²⁴. Komisja odnotowała też znaczący postęp w kwestii uzgodnienia metody dążeń do pełnej komunii Kościoła katolickiego z Kościołem prawosławnym, przyjmując rozwiązanie w postaci doktryny Kościołów siostrzanych (UUS 55-57).

W ostatnich dekadach podjęto także intensywniejszą współpracę ze starożytnymi Kościołami Wschodu, której owocem były podpisane przez Pawła VI z Jego Świątobliwością Shenoudą III²⁵ i Jego Świątobliwością Jacoubem III²⁶ deklaracje dotyczące wspólnej wiary w Jezusa Chrystusa, prawdziwego Boga i prawdziwego człowieka. Za znaczące osiągnięcie na polu działań doktrynalnych należy także uznać wspólną deklarację chrystologiczną podpisaną przez Jana Pawła II z Jego Świątobliwością Mar Dinkhą IV²⁷.

Poprawnie układała się współpraca duszpasterska Kościoła katolickiego z Syryjskim Patriarchatem Antiochii i Patriarchatem Kościoła Etiopii (UUS 62).

Wielkim osiągnięciem na polu ekumenii stało się zażegnanie trwającego od ponad dziewięćset lat konfliktu pomiędzy Kościołem katolickim a Ekumenicznym Patriarchatem Konstantynopola, polegające na wzajemnym odwołaniu nałożonych w 1054 r. ekskomunik. W tym kontekście wyjątkowego znaczenia nabiera stwierdzenie Jana Pawła II, że „[...] Kościół musi oddychać obydwojma płucami [...]”.

Nowy wymiar zyskały również działania o charakterze ekumenicznym pomiędzy Kościołem katolickim a Kościołami poreformacyjnymi (UUS 64-65). Wspólne wysiłki koncentrujące się na poszukiwaniu punktów stycznych we wzajemnych relacjach stron dialogu dotyczyły nauki o Uczcie Pańskiej, sakramentach, kulcie i posługach Kościoła. Wspólny dla naszych wyznań sakrament chrztu ma istotne implikacje natury teologicznej i duszpasterskiej oraz – jak wierzymy – stanowi początek wspólnej drogi do przywrócenia pełnej widzialnej jedności (UUS 66).

W trzydziestoleciu posoborowym realizowano też zalecenia dotyczące dialogu multilateralnego. W tym celu powołano Wspólną Grupę Roboczą Kościoła Katolickiego i Światowej Rady Kościołów, w wyniku czego teolodzy katolicycy weszli w skład Komisji „Wiara i Ustrój”, stanowiącej organ teologiczny Rady (UUS 69-71).

Powstałe z inspiracji *Vaticanum II* struktury kościelne ułatwiające dialog ekumeniczny mają być w założeniu przestrzeniami jak najszerszej współpracy między poszczególnymi konfesjami. Narzędziem dialogu powinna być, zdaniem Jana Pawła II, współpraca pomiędzy chrześcijanami we wszystkich tych obszarach życia

²⁴ Deklaracja Papieża Jana Pawła II i Patriarchy ekumenicznego Dimitriosia I z 7 grudnia 1987, „Acta Apostolicae Sedis” 80 (1988), nr 253.

²⁵ Jego Świątobliwość Shenouda III (Nazir Gayed, 1923–2012) w latach 1971–2012 był papieżem i patriarchą koptyjsko-prawosławnym.

²⁶ Jacoub III (Mor Ignatius Jacoub, 1912–1980) w latach 1957–1980 był syryjsko-prawosławnym patriarchą Antiochii.

²⁷ Mar Dinkha IV (Dinkha Kanania, 1935–2015) w latach 1976–2015 był asyryjskim patriarchą Wschodu.

społecznego, w których miarą działania jest troska o dobro wspólne osoby ludzkiej (UUS 74-76). Istotna jest również współpraca i wzajemnie świadczona sobie przez całe Wspólnoty chrześcijańskie pomoc, tak aby uobecniała się w nich pełnia dziedzictwa apostołskiego. Papież pojmuje ruch ekumeniczny jako rzeczywistość dynamiczną, nieustannie znajdującą się w drodze do ustalonego w punkcie wyjścia celu. Za bardzo istotną część składową ekumenii Jan Paweł II uznał potrzebę kształtowania odpowiedniej mentalności i postaw moralnych, przy jednoczesnym wyzbywaniu się ekskluzywizmu i uprzedzeń w podejściu do bratnich wyznań i przyswajaniu sobie duchowości prawdziwie ekumenicznej. Kształtowanie tego rodzaju postaw powinno być częścią procesu wychowawczego i edukacyjnego, możliwego do zrealizowania na przykład w ramach formacji katechetycznej²⁸.

Drugi rozdział dokumentu uświadamia czytelnikowi szerokie spektrum podejmowanych w ciągu trzydziestu lat od zakończenia Soboru Watykańskiego II działań o charakterze ekumenicznym. Podejmowane wspólnie przez braci chrześcijan inicjatywy obejmowały płaszczyznę duchową, naukową i praktyczną ekumenii. Zarówno liczba Kościołów i Wspólnot chrześcijańskich uczestniczących czynnie w dziele przywracania pełnej widzialnej jedności pomiędzy wyznawcami Jezusa Chrystusa, Pana i Zbawiciela, jak i zaangażowanie w osiągnięciu porozumienia w poszczególnych różniących nas kwestiach dobitnie świadczą o tym, że pojednanie stanowi jeden z priorytetów dla większości z nas. W tym kontekście szczególnej mocy nabierają słowa św. Jana XXIII, że „[...] o wiele mocniejsze jest to, co nas łączy, niż to, co nas dzieli [...]”.

„Quanta est nobis via?”

Trzeci rozdział encykliki rozpoczyna się od pytania o to, „[...] jak długa droga dzieli nas jeszcze od tego błogosławionego dnia, w którym urzeczywistni się pełna jedność w wierze i będziemy mogli zgodnie sprawować świętą Eucharystię Pana [...]”. Dotychczasowe osiągnięcia dialogu ekumenicznego, takie jak pogłębienie wzajemnego zrozumienia z braćmi chrześcijanami czy wypracowane uzgodnienia doktrynalne, nie mogą wystarczać sumieniu chrześcijanina. Wyznawana przez nas wiara w jeden, święty, powszechny i apostołski Kościół musi stanowić jednocześnie imperatyw do dalszego działania na rzecz pełnej widzialnej jedności wszystkich ochrzczonych (UUS 77). Świadomość tego nadrzędnego celu pociąga za sobą zobowiązanie do traktowania przebytej do tej pory drogi jako jednego z wielu etapów. Dzięki zdobytym w dotychczasowych działaniach doświadczeniom można, zdaniem Papieża, określić przybliżoną tematykę, jaką powinno się uwzględnić w programie podejmowanych w przyszłości rozmów. Za najważniejsze trzeba uznać: relacje między Pismem Świętym a Tradycją; interpretację

²⁸ K. Sosna, *Miejsce ekumenizmu w katechezie*, w: *Ekumenizm w duszpasterstwie parafialnym*, red. J. Budniak, Katowice 2007, s. 51-52.

Eucharystii jako ofiary uwielbienia składanej Ojcu przez Syna i jako pamiątki ofiary oraz rzeczywistej obecności Chrystusa; sakrament święceń do potrójnej posługi (episkopat, prezbiterat i diakonat); prymat biskupa Rzymu; rola Maryi Dziewicy jako Matki Boga i Ikony Kościoła (UUS 79).

Istotnym wyzwaniem jest przyswojenie przez ogół chrześcijan osiągnięć dotychczas prowadzonego dialogu ekumenicznego. Ustalenia dokonane na poziomie komisji teologicznych czy akademickiego wykładu teologii zjednoczenia powinny zostać poddane weryfikacji poprzez pogłębioną refleksję podjętą pod natchnieniem Ducha Świętego przez cały Lud Boży. Proces ten, wspomagany przez wzbudzającego *sensus fidei* Pana i Ożywiciela, pomoże wypracować ocenę zgodności dokonanych ustaleń z żywą Tradycją wiary uobecnioną w poszczególnych Wspólnotach. Odpowiedzialność za sformułowanie ostatecznej oceny spoczywa na Magisterium Kościoła (UUS 80-81).

Papież podkreśla, że działania ekumeniczne powinny stanowić również wezwanie do leżącego u podstaw wewnętrznego nawrócenia rachunku sumienia, w którym mamy dostrzec własne błędy i oddać się w ręce Jezusa, jedynego Orędownika przed Ojcem. Każda Wspólnota jest zobligowana do oceny własnej wierności Chrystusowemu nawoływaniu do jedności w Kościele (UUS 82). Jednym z przejawów podążania za tym wezwaniem jest wzajemne udzielanie sobie przez Wspólnoty tego, czego w danym momencie każda z nich potrzebuje. To wzajemne obdarowywanie się znacząco wpływa na dynamikę dialogu ekumenicznego, czego doświadczyliśmy w ostatnich trzydziestu latach.

Żywiąc głęboką nadzieję na osiągnięcie finalnego efektu działań zjednoczeniowych, Papież podkreśla niezmiennność nauki katolickiej w jej fundamentalnych zasadach. Jedną z tych zasad jest zachowanie sukcesji biskupa Rzymu jako następcy św. Piotra. Jego osoba jest dla nas ustanowionym przez Jezusa Chrystusa i podtrzymywanym przez Ducha Świętego gwarantem jedności Kościoła. Prawda ta jest trudna do zaakceptowania dla większości chrześcijan. W ostatnich dekadach czynione były wysiłki zmierzające do przeprowadzenia w ramach działań o charakterze zjednoczeniowym wspólnych badań nad kwestią powszechnej posługi chrześcijańskiej jedności. Interpretacja katolicka prymatu papieskiego oparta jest na zapisach Nowego Testamentu (Mt, Mk, Łk, J, Dz) i na pismach ojców Kościoła (UUS 90-94). Kolegium biskupów w łączności i pod zwierzchnictwem biskupa Rzymu urzeczywistnia jedność, świętość, powszechność i apostołskość Kościoła²⁹. Wszystkie Kościoły partykularne, trwając w jedności z Kościołem Rzymu, jak i wszyscy biskupi, trwając w jedności z biskupem Rzymu, trwają w pełnej widzialnej *communio* ze swoją Głową – z Chrystusem. Jan Paweł II, mając pełną świadomość faktu, że kwestia prymatu stanowi jeden z najważniejszych artykułów eklezjologii rzymskokatolickiej, a jednocześnie jest

²⁹ A. Matabosch, *La encíclica „Ut unum sint”*. *Una visión ecuménica prometedora*, „Diálogo ecuménico”, 1996, t. XXXI, n. 101, s. 332.

bodaj najczęściej wymienianą spośród przeszkód uniemożliwiających osiągnięcie pełnej jedności Kościoła, zwraca się do braci chrześcijan z propozycją podjęcia wspólnego wysiłku, jakim jest analiza sposobu sprawowania posługi jedności biskupa Rzymu. Papież, zwracając się do Patriarchy Ekumenicznego Konstantynopola – Dimitrios I, zapewnił, że „[...] modli się gorąco do Ducha Świętego, by obdarzył nas swoim światłem i oświecił wszystkich pasterzy i teologów naszych Kościołów, abyśmy wspólnie poszukiwali takich form sprawowania owego urzędu, w których możliwe będzie realizowanie uznawanej przez [...] [wszystkich] posługi miłości” (UUS 95).

Ruch ekumeniczny XX wieku charakteryzuje się ukierunkowaniem misyjnym. W takim kontekście Jan Paweł II rozważa grzech podziału w łonie Kościoła Chrystusowego jako istotną przeszkodę w realizacji powszechnej misji głoszenia Ewangelii. Wspólnota Kościołów chrześcijańskich, wierząca w Chrystusa i pragnąca zbawienia ludzkości, nie może zamknąć się na wezwanie Ducha Świętego uzdalniającego wszystkich chrześcijan do osiągnięcia pełnej widzialnej jedności. Otwarcie się na to wezwanie jest jednym z imperatywów miłości.

Treść tego rozdziału encykliki pozwala na poznanie perspektyw i działań, jakie – zdaniem Papieża – powinien podejmować ruch ekumeniczny. Wśród najważniejszych zadań stojących przed Kościołami i Wspólnotami chrześcijańskimi wymienił on konieczność stałego pogłębiania dialogu doktrynalnego, potrzebę kontynuacji działań w wymiarze duchowym ekumenii oraz nieustanną analizę uwarunkowań i przyczyn istniejącego jeszcze braku pełnej jedności w łonie konfesji chrześcijańskich w kontekście głoszenia Ewangelii. Następca św. Piotra podkreśla, że dążenia zjednoczeniowe, stanowiące jeden z priorytetów duszpasterskich jego pontyfikatu, nie są wyłącznie wewnętrzną sprawą chrześcijan. Są nierozłącznie związane z miłością Bożą objawioną w Synu, a zaniedbanie troski o przywrócenie jedności Kościoła jest zniewagą wobec Boga i Jego planu zbawczego, aby zgromadzić całą ludzkość w Jezusie (UUS 99).

„Adhortacja”

Ostatnia część dokumentu zawiera odwołanie do papieskiego określenia przygotowań do Wielkiego Jubileuszu Roku 2000 jako do wiernego wcielania nauki Soboru Watykańskiego II w całym Kościele katolickim³⁰. Sobór stanowił wielki początek drogi prowadzącej w trzecie tysiąclecie, a znaczenie, jakie nadał wysiłkom zjednoczeniowym, obligeuje do ciągłego ukazywania osiągnięć w dialogu ekumenicznym jako rezultatów nakreślonych przez *Vaticanum II* głównych kierunków działania (UUS 100). Jezusowe żądanie podjęcia przez chrześcijan dążeń zmierzających do osiągnięcia pełnej widzialnej komunii jest dzisiaj tak samo aktualne jak wezwanie do jedności w pierwszym Kościele, wypowiedziane dwa tysiące lat temu. Dłate-

³⁰ Jan Paweł II, List apostolski *Tertio millennio adveniente* (10.11.1994), 20.

go też szczególnie aktualne jest polecenie skierowane do wszystkich biskupów, by poprzez gorliwe wspieranie ruchu ekumenicznego wypełniali sformułowany w prawie kanonicznym (kan. 755 § 1 i 2)³¹ nakaz umacniania jedności chrześcijan³².

Końcowe przesłanie encykliki zostało skierowane zarówno do wiernych Kościoła rzymskokatolickiego, jak i do członków innych Kościołów i Wspólnot kościelnych. Stanowi zachętę w dążeniu do doskonałości, jedności, pokrzepienia duchowego oraz zachowywania pokoju jako warunków dostąpienia łaski Chrystusa, miłości Boga i daru jedności w Duchu Świętym (2 Kor 13,11.13).

PODSUMOWANIE

Encyklika Jana Pawła II *Ut unum sint* ukazuje, że ruch ekumeniczny nie jest bynajmniej przedsięwzięciem skupionym wyłącznie na wewnętrznych problemach chrześcijan. Każdy jej rozdział zakończony jest spojrzeniem wykraczającym poza rzeczywistość Kościoła katolickiego. Niektóre z najdonioślejszych osiągnięć natury ekumenicznej na przestrzeni ostatnich trzydziestu lat, jakie upłynęły od zakończenia Soboru Watykańskiego II, są przykładami współpracy i wspólnej promocji sprawiedliwości, pokoju i jedności ludzi, którzy próbowali polepszyć istniejące dzisiaj warunki życia wielu kobiet i mężczyzn. Encyklika zawiera również przypomnienie, że podstawowym założeniem jedności jest służba drugiemu człowiekowi. Brak jedności stanowi poważne zagrożenie dla misji przepowiadania słowa Bożego.

Dokument definiuje dwie podstawowe zmiany w dotychczasowym rozumieniu działań ekumenicznych dokonane pod wpływem *Vaticanum II* po jego zakończeniu. Pierwszą z nich jest fakt, że ani papież, ani sobór nie nalegali na innych chrześcijan, aby „powrócili” do Kościoła katolickiego³³. Przyczyną tego jest prawdopodobnie przeświadczenie, że utożsamianie Kościoła Chrystusowego jedynie z Kościołem katolickim stało się już nieadekwatne oraz uznanie faktu, że jest on obecny także w innych Kościołach i Wspólnotach chrześcijańskich. Drugą zmianą jest nabycie pewności, że koniecznym warunkiem osiągnięcia pełnej jedności jest powszechne wyznanie wiary we wszystko to, co Bóg objawił. Wiara, która usprawiedliwia i zbawia, jest równocześnie wyznaniem określonej doktryny. Ponadto doktryna zawiera nie tylko artykuły wiary składające się na jej treść, lecz również posiada odniesienie do życia sakramentalnego, posług i charyzmatów w Kościele. Niemniej jednak każde wyznanie wiary jest formułowane przez osoby ludzkie, które nie są wolne od określonych uwarunkowań natury antropologicznej

³¹ Kodeks prawa kanonicznego. Przekład polski zatwierdzony przez Konferencję Episkopatu, Poznań 2008.

³² A. Napiórkowski, *Zagadnienia ekumeniczne. Podręcznik dla studentów teologii*, Kraków 2001, s. 143.

³³ Z. Kubacki, *Kościół, religie i zbawienie*, Kraków 2016, s. 426-427.

i historycznej ani też nie są w stanie w żadnej formule wyczerpująco zawrzeć wyznawanego przez siebie *mysterium fidei*. Doktryny mają charakter wyjaśniający i uzupełniający, ponieważ, choć pochodzą z różnych tradycji eklesjalnych, a niektóre z nich pozornie pozostają ze sobą w sprzeczności, po dokładniejszym przebadaniu okazują się wzajemnie komplementarne (hierarchia prawd)³⁴. Prawda objawiona musi być w całości wyznawana przez Kościół w porządku posłuszeństwa wiary (Rz 16, 26). Jeżeli chrześcijanie chcą współpracować z łaską Bożą w dziele przywracania jedności, powinni zwracać szczególną uwagę na to, aby nie narzucać sobie wzajemnie niczego, lecz raczej podążać drogą stopniowych uzgodnień³⁵. Trzeba wierzyć, że cały Lud Boży, kierując się posiadany *sensus fidei*, wspomagany przez teologów i pasterzy, dzięki światłu Ducha Świętego będzie w stanie odkryć wszystko to, co jest konieczne i wystarczające do przywrócenia stanu pełnej widzialnej jedności Kościoła Chrystusowego.

Jan Paweł II, pisząc encyklikę *Ut unum sint*, był w pełni świadom tego, że znajduje się w przełomowym momencie wkraczania chrześcijaństwa w trzecie tysiąclecie swej historii. Na przestrzeni poprzednich dziesięciu wieków dokonały się wszystkie podziały, które ciągle ranią Mistyczne Ciało Chrystusa. Dlatego chrześcijanie powinni prosić jedni drugich o wzajemne wybaczenie, podejmując nieustannie nowe inicjatywy na rzecz powtórnego pojednania.

HISTORICAL DIMENSION OF THE ENCYCLICAL *UT UNUM SINT* OF JOHN PAUL II IN THE ECUMENICAL DIALOGUE

Summary

In its first part the article entitled „Historical Dimension of the Encyclical *Ut Unum Sint* of John Paul II in the Ecumenical Dialogue” presents the etymology of the appellation „ecumenism”, as well as its historical, geographic and theological significance. It also brings closer to the readers two different, but, in the same time, interrelated levels of perception of the term „ecumeny” in today’s Christianity.

The second part of the work features specificity of the – over twenty six years long – pontificate of John Paul II, emphasizing his involvement in unifying and interreligious dialogue in all its dimensions (spiritual, doctrinal and practical).

The third part of the paper consists of detailed analysis of content of all parts of the encyclical „*Ut Unum Sint*” (three chapters and the exhortation).

In the final part of article readers can find examples of development of the present understanding of Roman Catholic definition of Christian unity.

³⁴ J. E. Vercruyssen, *Wprowadzenie do teologii ekumenicznej*, Kraków 2001, s. 119-120.

³⁵ W. Henn, *Ut Unum Sint and Catholic Involvement in Ecumenism*, „The Ecumenical Review”, 2000, vol. 52, Issue 4, s. 244.

Słowa kluczowe: Jan Paweł II, Sobór Watykański II, chrześcijaństwo, ekumenizm, *Ut unum sint*, dialog zjednoczeniowy, ruch ekumeniczny

Keywords: John Paul II, Second Vatican Council, Christians, ecumenism, *Ut Unum Sint*, unifying dialogue, ecumenical movement

BIBLIOGRAFIA

Źródła biblijne

Biblia Tysiąclecia, wyd. V, Poznań 2009.

Biblia ekumeniczna, to jest Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu z księgami deuterokanonicznymi. Przekład ekumeniczny z języków oryginalnych, Warszawa 2017.

Dokumenty Kościoła

Deklaracja Papieża Jana Pawła II i Patriarchy Ekumenicznego Dymitriosia I z 7 grudnia 1987, „Acta Apostolicae Sedis” 80 (1988), nr 253.

Jan Paweł II, Encyklika *Ut unum sint*, (25.05.1995).

Jan Paweł II, List apostolski *Tertio millennio adveniente*, w: Jan Paweł II, *Dziela zebrane. Listy*, t. 3, Kraków 2009, s. 403-428.

Katechizm Kościoła Katolickiego, wyd. II popr., Poznań 2002.

Kodeks prawa kanonicznego. Przekład polski zatwierdzony przez Konferencję Episkopatu, Poznań 2008.

Sobór Watykański II, *Konstytucje, dekrety, deklaracje*, Poznań 2008.

Literatura

Bielecki T., *Synopsa tekstów Soboru Watykańskiego II*, Poznań–Warszawa 1970.

Bosch Navarro J., *Ekumenizm. Mały słownik*, Warszawa 2007.

Budniak J., *Ekumenizm jutra na przykładzie Śląska Cieszyńskiego. Studium historyczno-pastoralne*, Katowice 2002.

Budniak J., Glaeser Z., Kałużny T., Kijas Z. (red.), *Encyklopedia ekumenizmu w Polsce (1964–2014)*, Kraków 2016.

Glaeser Z., *Ekumenizm w nauczaniu papieży po Soborze Watykańskim II*, Kamień Śląski–Opole 2017.

Henn W., „*Ut Unum Sint*” and Catholic Involvement in Ecumenism, „The Ecumenical Review”, 2000, vol. 52, Issue 4, pp. 234-245.

Jaskóła P., *Duchowość ekumeniczna w świetle „Ut unum sint”*, w: *Pojednanie drogą Kościoła. Dziesięciolecie encykliki „Ut unum sint”*, red. J. Budniak, Katowice 2006, s. 36-51.

Karski K., *Od Edynburga do Porto Alegre. Sto lat dążeń ekumenicznych*, Warszawa 2007.

Kijas Z., *Ekumenizm*, w: *Jan Paweł II. Encyklopedia dialogu i ekumenizmu*, red. E. Sakowicz, Radom 2006, s. 163-199.

- Kubacki Z., *Kościół, religie i zbawienie*, Kraków 2016.
- Matabosch A., *La encíclica „Ut unum sint”. Una visión ecuménica prometedora*, „Diálogo ecuménico”, 1996, t. XXXI, n. 101, p. 327-333.
- Napiórkowski A., *Zagadnienia ekumeniczne. Podręcznik dla studentów teologii*, Kraków 2001.
- Nossol A., *Perspektywy działań ekumenicznych na trzecie tysiąclecie*, w: *Pojednajcie się... Materiały z sesji naukowej „Pastoralny i społeczno-kulturowy wymiar ekumenizmu na Śląsku Cieszyńskim”*, red. J. Budniak, H. Rusek, Cieszyn 2000, s. 135-139.
- Skowronek A., *Próba określenia ekumenizmu*, w: *Ku chrześcijaństwu jutra. Wprowadzenie do ekumenizmu*, red. W. Hryniewicz, J.S. Gajek, S.J. Koza, Lublin 1996, s. 27-37.
- Sosna K., *Miejsce ekumenizmu w katechezie*, w: *Ekumenizm w duszpasterstwie parafialnym*, red. J. Budniak, Katowice 2007, s. 49-56.
- Vercruysse J. E., *Wprowadzenie do teologii ekumenicznej*, Kraków 2001.